

ВЕЛИКИЙ РОМАН

Валентин Чемерис

**Марина –
цариця
московська**

Харків
«ФОЛІО»
2025

...А ЗРОБЛЮ Я КРИЛЬЦЯ
ДИЯВОЛЬСЬКІ
І ДИЯВОЛОМ ПОЛЕЧУ...

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ,
АБО ПРОЛОГ ПРО ЖИТТЄ ДМИТРІЯ І МАРИНИ,
ЯКІ БУЦІМТО КОЛИСЬ УКЛАЛИ СПІЛКУ
З САМОЮ НЕЧИСТОЮ СИЛОЮ

Симпатичний томик (а втім, солідний том на більш як півтисячі сторінок солідного формату) з привабливою назвою «100 великих таємниць», справді містить сто досі нерозгаданих таємниць світової історії. Вони поділені на три рубрики: «Таємниці землі і Всесвіту», «Загадки природи і людини» і, власне, «Таємниці історії». В останній на 24-му місці йде він — «Розстрига чи царський син?» («Чи ти ба, — пригадую, подумалось мені тоді, — виявляється, це й досі когось ще цікавить-хвилює, хоч уже й минуло звідтоді, як за водою сплигло, чи не чотиреста — а мо, й більше — літ!..»)

А йде він після вічної загадки про невловиму (була вона чи не була?) Атлантиду, після гадання про кам'яні колоси Єгипту, після Стоунхенджа, Ельдорадо (досі, досі шукають фантастичну країну, багату на золото, срібло й дорогоцінне каміння!), про попередників Колумба, загадку Туринської плащаниці та ордена тамплієрів, про досі нерозгаданого Робін Гуда (то міф він чи реальність?), про Жанну д'Арк, про

«Летючий голландець» та про доктора Фауста і ще про дещо не менш загадкове.

А після нього все та ж злива нерозгаданих таємниць світової історії: хто був Сірано де Бержерак та Залізна маска, чи були отруєні Моцарт і Наполеон, хто такий Джек-різник, таємниця загибелі літака «Максим Горький» та лінкора «Імператриця Марія», убивство Кірова, останній політ Валерія Чкалова, загибель дирижабля «Гінденбург», де поділася Янтарна кімната, реквієм по лінкору «Новоросійськ», хто стріляв у Джона Кеннеді, загибель Гагаріна і багато-багато інших інтригуючих загадок і таких же таємниць, які все ще привертають увагу допитливих...

Серед них і він (власне, його нерозгадана таємниця) — «Розстрига чи царський син?», що ось уже впродовж чотирьох століть хвилює істориків цей чи не центральний епізод часів Смути на Русі, і все ще залишається загадкою із загадок, таємницею із таємниць.

(Між іншим, у матеріалі згадуваного видання, що розповідає про Лжедмитрія I, чомусь вміщено зображення... Лжедмитрія II. Теж одна із загадок?)

Отож...

«17 травня 1606 року у Москві була вбита людина, яка називала себе сином Івана Грозного, визнана своєю матір'ю, боярами і народом, і яка стала російським царем. Пізніше та ж мати і ті ж бояри зречуться його і стануть називати його вже не царським сином, а розстригою і єретиком Гришкою Отреп'євим. Коли ж вони були щирими? Коли цілували запилені чоботи «царського сина» і повзали перед ним на колінах, шукаючи милостей, чи тоді, коли, не отримавши бажаного, штурхали спотворений труп «розстриги» і публічно на нього плювали?»

Ким насправді була ця людина, назавжди залишилося загадкою. Офіційна історіографія, плутаючись у протиріччях, схильна вважати її збіглим монахом із галицьких дворян Григорієм Отреп'євим.

Слідчу справу про «убієння царевича Дмитрія» аж ніяк не можна вважати за достовірне джерело, оскільки князь

Василій Шуйський, який проводив слідство і став пізніше царем Васи́лієм IV, «двічі зрікався тих висновків, що їх зробило слідство під його керівництвом, і двічі викривав самого себе в неправдивому проведеному цьому слідстві» («100 великих тайн». — С. 379).

Вперше визнавши самозванця справжнім Дмитрієм, він тим самим перекреслив навіть сам факт смерті царевича, а вдруге, вже скинувши і згубивши названого Дмитрія, Шуйський раптом заявив, що справжній Дмитрій був вбитий за повелінням Бориса Годунова (а не вбив сам себе в нападі буцімто падучої, як стверджували висновки слідчої справи.) Безперечно, Шуйський знав істину краще, аніж хто б то не був, але яке із трьох його свідчень — правда, а які два — брехня?

І ще процитуємо «100 великих тайн»:

«Отже, «три версії Шуйського» лягли в основу подальших історичних досліджень про особу царя Дмитрія Івановича, і всі історики пізніших часів уже будували свої дослідження, вибираючи зручну для себе версію, ґрунтуючись при цьому на власних поглядах і упередженнях або відкрито плутаючись у всіх трьох версіях».

«Питання про смерть царевича Дмитрія і про вину Бориса Годунова у цій смерті не раз здавалося в архів невіршеним і знову добувалося звідти любителями вирішити його на користь Бориса. Нікому це не вдавалося...» — писав М. І. Костомаров.

А завершив свій земний шлях Микола Іванович Костомаров, буржуазно-ліберальний історик, як прийнято було його за часів есересерії титулувати (то була неперевершена епоха ярликів!), у 1885 році в Петербурзі.

Більше століття минуло звідтоді, а віз, як писав байкар, і нині там.

Бо все ще з архіву виймається істориками справа про «убієння царевича Дмитрія» і такою ж невіршеною повертається у все той же архів.

Щоб знову і знову її звідти видобувати.

Щоб знову і знову її туди запроторювати, все в тій же іпостасі — невіршеною. Бо ж і справді це ще «нікому не

вдавалося», тож вона там і лежить благополучно. З надією: а раптом усе якось само собою розв'яжеться? А воно чомусь не розв'язується.

Взагалі, це була неординарна особистість, син (чи не син) царя Івана Грозного, російський цар Дмитрій Іванович! Особливо лякала й дивувала московитів буцімто «нецарська» поведінка Дмитрія та різні його чи не чудернацькі примхи. Це він, зокрема, велів поставити перед своїм палацом у Кремлі статую мідного (але ж і блищала, як сонце заглядало до Кремля, просто жовтим вогнем спалахувала!) Цербера з трьома головами — «адського стража», три щелепи якого (і додумався ж цар! Що він — мала дитина? Знайшов іграшку!) могли відкриватися і закриватися, відтворюючи при цьому клацаючий звук. Як наче збиралися кого живцем зглатати! А зглатати було чим — три голови з трьома жахливими ротяками! (Не забуваймо: за грецькою міфологією Цербер (Кербер) — лютий триголовий пес, який стереже вихід з Аїда (пекла). Щоб умилостивити Цербера, греки клали в труну медовий коржик, що його померлий мав віддати тій триголовій псині. В переносному значенні Цербер — найзліший і найлютіший страж.) А це — історія із статуєю Цербера — було всього лише безневинним дивацтвом Дмитрія, який любив подібні прибабаси, як би ми сьогодні сказали. Проте хоч і безневинні, але — небезпечні, адже той мідний Цербер дуже лякав богобоязливих і простецько-наївних московитів, котрі не розуміли розіграшів і кожную таку витівку сприймали всерйоз. А тому московити з острахом згадували того триголового мідяного пса перед входом до царського палацу, що так загрозливо — та ще добре перед тим начищений піском — спалахував проти сонця, наче віщуючи щось недобре. Наче бідами погрожував Москві.

А ще якось взимку з наказу царя на льоду Москва-ріки спорудили крижану фортецю для військової забави, що зображувала Азов. І все б нічого (руські і справді брали той триклятий Азов), але... Річ у тім, що на стінах потішної фортеці були понамальовувані різні химерні й жахні чудиська, що мали символізувати «силу татарську». Дивно, але московити

злякалися тих чудиськ з рогами — надто вони були схожими на чортів, цур їм, пек, не при ночі будь сказано! Це пізніше й використовують бояри, коли підбурюватимуть недалеку чернь виступити проти царя: він, мовляв, «поганій», і про це свідчать ті чорти-біси та дияволи різні, що їх з його веління понамальовували на стінах потішної фортеці на льоду Москваріки. «Дмитрий есть царь поганый, — на всіх перехрестях кричатимуть бояри, які ще вчора закликали народ вірно служити йому, — не чтит святых икон, не любит набожности, питається гнусными яствами (вся біда була в тому, що Дмитрій любив не російську, а європейську кухню), ходит в церковь нечистый прямо с «ложа скверного», еще ни разу не мылся в бане со своей «поганой царицей». (Себто царське подружжя милося, але — нарізно. А це на Русі у ті часи вважалося чи не гріхом. Ба, ба навіть підозріння викликало, а чому це муж та жона, що, як відомо, одна сатана, не миються у лазні разом, га? Який «поганій» приклад цар подає іншим, га? Га??? Ні, тут щось теечки... не так. Не інакше як вони не той, не християни. А він, мабуть, так і не руський. Бо руські царі ходять у лазню лише зі своїми «женушками» і таке там витворяють, таке!..) Тож і виходило, що Дмитрій зовсім-зовсім і не «крові царської»!

А ще опозиція почала звинувачувати царя, що він — чорнокнижник (жахливе у ті часи звинувачення), знається на «чорних» чаклунських книгах, бо зело грамотний дуже. А відтак, він — «чаклун і еретик, який уклав спілку з нечистою силою». Оскільки такі чутки повзли й повзли по Москві, то лише дехто вважав Дмитрія незвичайною людиною, більшість — підсобником диявола! Вважалося, що він ще за молодих літ, ледь чи не хлопчиком, намагався встановити контакт з нечистою силою. І встановив. Ось чому його «грамота не від Бога, а від диявола».

Буцімто (так розповідали і при цьому божилися-заприсягалися) «он в Польше продал бесам душу и написал им кровью рукописание», — судили в Москві й пересуджували. Біси обіцяли зробити його царем, а він їм за це обіцяв від Бога відступитися — жаж, жаж!

Інші ж запевняли: ні, не зв'язувався Дмитрій з бісами, понеже він сам і є... біс. «Он явился в человеческом виде,

чтобы смущать христиан и творить себе игрушку с теми, кто отпадает от христианской веры».

Куди вже далі! Але знаходилися й такі, котрі стверджували (клялися й божилися при цьому та на хресті запрягалися, самі в те щиро вірячи), що Дмитрій — «восставший из гроба мертвец, некогда живший, а потом умерший и оживленный бесовской силой на горе христианству». (Щось на кшталт сучасних зомбі.)

А далі... Далі розказували про Дмитрія і не такі страхіття! Навіть через роки після його загибелі у багатьох від тих розповідей волосся на голові сторч ставало! Буцімто якось «пішов Гришка Отреп'єв по льоду під Москворецький міст і хотів було утопитися в ополонці, де баби своїм мужикам портки полоскали, аж тут — тиць! Лукавий! З ріжками та з хвостом, нечиста личина. Ей, ей, кричить, постривай топиться! Краще мені віддайся. Весело на світі поживеш. Я можу тобі багато злота-срібла дати і великою людиною зробити!» (Дехто із слухачів ні-ні та й думав: і пощастило ж тому Гришці! От мені б такого біса здібати!..) Гришка Отреп'єв і говорить йому: «Зроби мене царем на Москві!» — «Тільки й ділов-то? — дивується лукавий. — Это мы можем. Але ти віддай мені душечку свою і угоду кровію напиши!..» — «Тільки й делов-то, — у свою чергу дивується Гришка. — Это мы можем...» І віддав нечистому душу свою і кровію написав про спілку з тим бісом, будь він неладний, не при ночі будь його згадано!.. Ось таким робом, якщо вірити народній ясі, й отримав якийсь там Гришка Отреп'єв московський престол...

І все ж варто зазначити, що попри ці байки, вельми популярні тоді в народі, ще жоден самозванець у всесвітній історії — а їх там було та було! — не користувався такою підтримкою, як Дмитрій Іванович! Історики сходяться в одному: народ щиро і непримусово любив Дмитрія і навіть був готовий покарати його хулителів. Більше того, якщо хто зважувався назвати Дмитрія «несправжнім», то за словами сучасника, «той і пропав: будь він монах чи мирянин — відразу ж уб'ють або втоплять!»

Любити — любили, але ж вони, як підроспіла лиха година, його і вбили.

Але як би там не було, а Дмитрій (чи Григорій Отреп'єв, який видавав себе за Дмитрія, — якщо це відповідає істині), назавжди зберігся в історичній пам'яті руського народу. Про нього й досі існують незабуті легенди й передання та пісні, у яких правда і фантазія вже навічно переплелися і де билиця, а де вигадка — хто й уторопає. Оскільки був він незвичайною людиною, то й виступає в народних піснях чаклуном всемогутнім і намагається — у все тих же історичних піснях — вилетіти з палацу, у який вже увірвалася ошаліла юрма, що її вели і нацьковували бояри-змовники.

А поделаю крыльця дьявольски,
Улечу нунь я дьяволом...

Він буцімто і полетів. Ще й досі десь літає на Русі. А тіло, що його тоді, у травні 1606 року, у Кремлі розтерзала юрма, зовсім і не його тіло. То він чиєсь замість себе ошалілій черні підсунув...

Не відстає в тих переданнях та піснях від Дмитрія і вона, цариця його. Бо теж володіє чаклунством, як і муж-цар її.

«Опинившись в Росії, Марина Мнішек пропала, незрозуміла і відторгнута людьми і часом, — свідчить сучасний історик. — Тільки в образі чаклунки вона стала близькою і зрозумілою своєму новому народові, і він одразу ж ув'язнив її навічно в Коломенській башті».

З тієї башти Коломенського кремля — восьмий, найвищий, ярус! — вона — чаклунка! — врешті-решт і випурхнула сорокою-білобокою. І теж звідтоді десь літає у небесах Росії — слідом за мужем своїм, царем і бісом, якого вона так любила, так любила...

А була вона — буцімто чарівниця, як у піснях співається (а може, й справді нею була, чарівницею?) — всього лише дівчиною з далеких від Москви Карпат, юною графинею, до того фатального (а раптом і щасливого — хто тепер достеменно скаже?) одруження з царем Русі, з Дмитрієм Івановичем, про якого й нині співають, що крильця він таки добув собі диявольські і дияволом полетів...

ПОВІСТЬ ПЕРША
САМБІР.
У ЗАМКУ КОРОЛІВСЬКОГО СТАРОСТИ

I
I КВІТЛА ВОНА ЧІЧКОЮ
З КАРПАТСЬКИХ ПОЛОНИН...

Це про неї, шістнадцятилітню — тоді — шістнадцятилітню! — нічим до того не вдатну дочку воеводи і нікому в принципі, крім домашніх, не відому, таку собі юну панночку, хоч і з родовим титулом ясновельможна, — як шанобливо величали панів, гетьманів та їхніх дружин при звертанні до них чи в розмові про них, — так ось це про неї, але пізніше, через віки та віки писатимуть (дивуючись при цьому):

«Хто ж така ця Марина Мнішек, яка з першого погляду безтямно закохала в себе самозванця — претендента на російський престол, і так, що він заради неї готовий був від усього відмовитись? Янгольської краси жінка чи демон, перед якими не міг встояти запальний авантюрист?

Ні, Марина далеко не красуня, у ній не видно жіночої чарівливості (а як на мене, то вона якраз і володіла чарівливістю. — В. Ч.). Але зовнішність, як відомо, буває оманлива, а можливо, художник навмисне на перший план виніс у портреті не миловидність або чарівливість, а інші властивості

її натури — сильну волю, загострене себелюбство, гордість. Бо як інакше пояснити, що в Марини не бракувало женихів, залицяльників-кавалерів, навіть найзнатніших? Усі вони нещадно боролися між собою за її руку і серце. Навіть доходило до дуелей. Але холодна панна залишалася байдужою, наче відчувала, що не прийшов її час, що майбутній її вибранець допоможе їй досягнути, хай і не небесного престолу, але найвищого на землі — царського, і терпляче чекала» («100 великих любовниц». — Москва: «Вече», 2002).

Між іншим, Марина одночасно потрапила і в інше московське видання, ледь чи не енциклопедичне: «100 великих авантюристов» (треба гадати, як велика авантюристка у другому випадку і такого ж розміру коханка у першому (Москва: «Вече», 2003).

І якщо вірити згаданим виданням, дочку воеводи «вела гордыня». А ще ж усім відома характеристика її, зроблена О. С. Пушкіним: Марина Мнішек (далі подається мовою оригіналу) «...была самая странная из всех хорошеньких женщин, ослепленная только одною страстью — честолюбием, но в степени энергии, бешенства, какую трудно и представить себе». (Сьогодні, у світлі відомих історичних фактів, можна засумніватися щодо «ослепленной только одной страстью — честолюбием», — як і щодо «бешенства». Олександр Сергійович, працюючи над трагедією «Борис Годунов», не побачив у ній всього лише юну дівчину. А може, він уявляв її зовсім іншою? Але хай...)

Московський уряд у своїх грамотах її обзиватиме «еретицею, богомерзкой, латынския веры люторной (?), прежних воров женою, от которой все зло Российского государства учинилось...».

Так уже і все зло Російської держави? Слава Богу, наступні вже в наші дні дані поступово починають Марину реабілітувати.

«...ім'я сandomирського воеводи Юрія Мнішека буде зустрічатися в них (документах Смутного часу. — В. Ч.) особливо часто. І виною всьому історія царевича Дмитрія Івановича і Марини Мнішек, яка ніколи б не відбулася без участі цього вельможі. Зовсім несподівано щедрий благодійник і захис-

ник віри виявиться одночасно таким, що не гребує ніякими моральними перепонами, честолобцем і сребролюбцем. Як таке могло відбутися і чому всі ці негативні якості були перенесені пізніше на зовсім непричетну до махінацій батька Марину Мнішек?» (В. Козляков).

І все ж в інших уиданнях уперто гнуть своє, традиційне: «Марина Мнішек... ніяк не хотіла змиритися з крахом. Авантюристка фанатично вірила у свою долю...»

А в неї, як опинилася в башті Коломенського кремля (восьмий ярус), уже не було ні життя, ні майбутнього. І це та Марина Мнішек, буцімто авантюристка, якій небеса у 26 літ, як превелику милість, послали швидку кончину.

Із книги «100 великих казней» (все того ж видавництва «Вече», Москва, 2000): «Сподіваємось, що небеса зжалилися над нею, послали (їй) швидку кончину...»

То хто ж вона насправді: жінка, у якої у 26 років зосталося лише минуле? Самбірське дитинство і рання — там же — юність? Препишне вінчання у Кракові в присутності короля Речі Посполитої у 1606 році? Триумфальний в'їзд до столиці Московського царства? Коронація за участю Патріарха Московського? 9 днів перебування у статусі цариці московської, коли вона так і підписувалася: Марина, цариця московська? А потім — стрімка і всепоглинаюча катастрофа, що тривала аж до 1614 року, останнього року її перебування в цьому світі? Заслання, поневіряння по Русі з надією повернути собі втрачене? Загибель трьох чоловіків (з двома вінчана, двох кохала)? Страта чотирирічного сина, прозваного «ворьонком» і «выбледком»? Останнє ув'язнення у Кремлі, але не в московському, і народні передання про її чаклунство? Те минуле, що його вона згадувала, розуміючи: майбутнього у неї вже немає і бути не може...

А згадуючи своє не таке вже й велике минуле — принаймні, за роками, 26 усього ж бо літ! — бачила себе п'ятнадцятилітньою в Самборі...

У ті часи, про які й піде мова, воєводами в Давній Русі та інших слов'янських державах називали вождів, полководців, а також правителів міст чи округів.

З М І С Т

...А зроблю я крильця диявольські і дияволом полечу... Замість передмови, або Пролог про життя Дмитрія і Марини, які буцімто колись уклали спілку з самою нечистою силою	3
<i>Повість перша</i> Самбір. У замку королівського старости	10
<i>Повість друга</i> Під срібним скіфським знаком. Москва, Кремль і всі його таємниці	177
<i>Повість третя</i> Матушко, ми вбили твого сина!.. І викрикнули Шуйського на царство	359
<i>Повість четверта</i> «Моя пташко любименька, вір мені, моє серце, коханнячко моє...»	478
<i>Повість п'ята</i> Роду «худого», татарський бранець, козак, отаман, наказний гетьман, боярин, державний злочинець	574
<i>Епілог</i> «Не бійся, Маринко, я нічого тобі лихого не вчиню, а тіко уб'ю тебе!..» І раптом нагадає про себе шелестом птиці, що пролітає...	668